

ДУХОВНА КРИЗА КАО УЗРОК ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА И ЊЕГОВИХ ПОСЉЕДИЦА ПСИХОЛОШКО-ЕТИЧКИ ЕКСКУРС

I

Други свјетски рат и његове посљедице, као његов природни наставак, представља феномен који свеобухватно заокупља пажњу нарочито данас са довољне временске дистанце. Дубоко вјерујем – и одговорно тврдим – да он није само економски, политички, ратни... него свеукупни проблем (овдје израз „проблем“ узимам у његову изворноме значењу, као сплет, веома сложен, замршен и стегнут, свеколиких аспеката, укључујући и најдубљи – духовни, који се – тај унутрашњи сплет – испољава и изазивачки намеће нашој пажњи и етничко-психолошком приступу).

У сваком рату је примарни чинилац човјек. Човјек–ратник Другога свјетског рата јесте субјект који је своју пажњу разлио широко, али је није усмјерио на дубине; кренуо је у експанзију – а експанзија је појам који нема баш пријатно значење, него је израз лоша призивка – док су његови духовни простори били трагично опустошени. Управо томе, духовној пустоши и њеној првој посљедици – моралној неодговорности, он ће да плати данак своје људскости.

Али учесник Другога свјетског рата није настао одједном; он је припреман, његован; и то знатно дуже но што би се на први поглед могло рећи. Најдубље коријене једне такве антропологије налазимо у двама претходним (18. и 19) вјековима, а клима у којој ће он да се зачне и постепено да узраста знатно је старија – он почиње да се зачиње у клими новог вијека која је, постепено, све више освајала просторе, теме, идеје... У 19. вијеку су, рекло би се, уједначене тенденције – оне које пролазе са онима које тек долазе, с тим што долазеће све више претежу: духовна интересовања су прошла, интелектуална пролазе, али прагматична преокупација на подлози материјалистичкој је све више у добити. Управо то ће, крајем прошлога и почетком овога вијека, довести до Првога свјетског рата – великога и катастрофалног: са европске карте је однио и у неповрат сурвао три царевине. Ипак... у томе рату – у неким сегментима на нашем простору – појављују се примјери невојничкога понашања које, испуњено и ношено мржњом, неће да зна ни за какве норме војничке етике: витештво је бачено у заборав, а разбојништво истављено у први план – свакако, само као метод. Пракса уважавања религиознога моралног кодекса, чак и чисто природнога, хуманистичког владања потпуно се забације у страну и игнорише – једноставно, налази се негдје далеко ван обзира.

Читав 19. вијек је толико исплићао духовно да се све више занемарује религија, та некадашња „краљица наука“, док је, с друге стране, постао толико, својим преокупацијама, приземан да је отворено и јасно постављено питање: да ли је уопште потребна философија као духовна и интелектуална активност, и – чему метафизика? Дакле, његово је тло постало плитко и тврдо па је он дубоко занемарио најдубље основе своје људскости, изворе своје духовности, па су његови умни домети постали тако закинути да су метафизички принципи за њега постали *terra incognita*; речено нашим језиком: земља непозната – недођија, јер је тврдо небо његових интересовања било спуштено веома ниско – онолико колико је било потребно његовој прагматици.

У таквој констелацији прилика и идеја ни морал није могао проћи ништа боље: лишен својих подљудских егзистенцијалних потреба и надљудскога натприроднога примарног извора, Бога – и његова Откровења – морал је деградиран свођењем на приземни и срачунати бонтон. Природна реакција на такву климу и њене садржаје, и на понашање грађанскога друштва западноевропског које је номинално било хришћанско – била је појава Карла Маркса, који је тадашњему европском социопроблему, пролетаријату, налазио разрешење у есхатологији земаљској и рају у историји, обећавајући му правду и блаженство, али – на Земљи, без Бога.¹ Дакле, Марксова есхатологија, израсла из Фојербахове материјалистичке философије,² а разрађивана у вријеме кад је већ Конт увељико засновао социологију као науку о најобухватнијем феномену, друштву – понудиће нова решења историјских проблема из којих ће као из мозаичких каменчића да „сложи“ кодекс вејеровања нових верника. Дакле, остаје вјера као људска компонента феномена религије, али не и њен натприродни извор, и зов душе према њему, ни садржај који као одговор на човјеково тражење долази из натприроднога Божјег откровења – па се догматски чврсто вјерује у нешто недогматско, у идеје које имају једини извор у човјекову мозгу, односно разуму, некад само у срцу; оне се слажу у систем, и човјек са религијском оданошћу прихвата догматику; у питању је потпуна *quasi* религија. Њој, таквој, није никакав проблем да се изокрене у отворену антирелигију. То је и било.

У историјскоме току 19. вијека разлио се у ширину цјелокупни садржај, па је философија – ранија свеукупност идеја и знања – доживјела своје растакање: из ње се издвајају посебни садржаји – педагогика и методика, социологија и философија религије, историји се предаје над-

¹ Сергей Н. Булгаков, *От марксизма к идеализму*. Сборник статей 1896–1903. Санкт Петербург, 1903. Овдје се налази чланак–предавање *Маркс как религиозный тип*; издаван је касније сепаратно више пута.

² *Истио*. Овдје се налази чланак–предавање *Религија човекобожия у Людвигу Фейрбаха*. Није посебно прештампаван, а врло је важан за поимање философско–метафизичке димензије марксизма, односно марксистичкога дијалектичког материјализма, који је у ствари хилозоизам.

лежност метафизике, а сама метафизика се потискује у област нереалнога или непостојећег...

Посебно је илустративан примјер психологије. Откако је средином друге половине тога 19. вијека (1874) Виљем Вунт извео у лабораторији своје експерименте, од тада почиње свој вијек експериментална психологија – практично: психологија без душе која је само наука о душевном животу, психологија органска или физиолошка, рефлексологија и сл.

Додуше, доста брзо је примијећено да душевни живот који подлеже научноме мјерењу и проучавању није исто што и душа до које не досежу експерименти са својим захватима. Зато је већ ту, на граници вјекова, на прелазу из 19. у 20-ти, Сигмунд Фројд прокопао својом психоанализом плитко дно експерименталне психологије и отворио подручје душевнога живота који је лежао испод доњег прага научнога истраживања; у питању је био човјек подсвјесни живот. Подсвјесно је било двојако – колективно и индивидуално. На то је прије њега указивао Достојевски – то је „подземље људске личности“ о коме он надлежно и аутентично говори у својима литерарним остварењима. Истина, Достојевски говори, а за њим Соловјев и цио религиозно-философски ренесанс руске културе крајем 19. и почетком 20. вијека – поновићу, говори и о благодатноме надсвјесном садржају откуд долази препород људске личности у цјелини; о овоме надлежно и учено говоре и пишу руски религиозни мислиоци Зјењковски и Вишеславцев, а о овоме потпуно ћути Фројд, јер његова психоанализа зна за уско подручје свијести и за бездан мрачне подсвијести из које избија коров страсти који треба плијевити – док за Достојевскога, и Зјењковскога и Вишеславцева, изнад подсвијести постоји свијест, а изнад ње – надсвијест: то је сфера благодатнога утицаја према којој је окренута и отворена човјекова свијест која се у тој сфери препораћа; она, посредовањем свијести, сублимише подсвијест, и тако као из потенцијалности изводи и спасава потопљени и дубоко у мрак загњурени дио бића човјекова. У питању је, значи, искупљење и спасење укупнога човјека – и најскривенијих трагова његова бића. Дакле, из свијести су могућа два правца: наниже: просвјетљују се тмине и дубине испод прага свијести и шире простори саме свијести, и навише: подиже се свод природнога неба и просијецца његов свод и свијести се отвара перспектива натприроднога као нова могућност, окренута према природи, односно човјеку у природи; она долази из натприроде – од Бога. Морални успон и онтолошко растање човјекова бића имају неслућене могућности, али – човјеку прагматично оријентисаноме и на природу концентрисаноме као да остаје ван сфере интересовања и мимо мисаонога апарата и појмовног регистра све оно што је изнад његова „плафона“; једноставно, то је нешто што је ван подручја његове памети и с чим он, као таквим, не стоји ни у какву односу.

Психологија која има полазиште само у уској свијести и једносмерно зрачи има двије могућности: успон или усход навише – анастрофу која је сублимација, и ниспон или силажење наниже – катастрофу која је ти-

пична профанација. Првој чини метафизичку подлогу идеализам и виши ступањ егзистирања у есхатологији, а другој – нихилистично ишчезавање без трага.

И корпус друштвенога бића има пред собом исте такве могућности кретања.

Идеје Француске револуције (1789–1794), разливане по равни природе и оличене у програмској једнакости и слободи људи, типично су грађанске а не религиозне: у питању је једнакост пред људима на равни земље и друштва, а не пред Богом, и слобода која, будући без ограничења, укључује у себе и димензију вулгарног.

Француском револуцијом је садржајно почео 19. вијек, а завршен је – исто тако садржајно – руском револуцијом (1917). Први свјетски рат је био практично европски – док је Други био управо свјетски, јер је имао свјетске размјере и учеснике изван европскога континента.

II

Други свјетски рат није зачет онда кад је почео (1939), него је његова генеза много шири и даља: његов почетак представља слив са разних страна и пуцање унутрашњих чирева друштвенога организма; оно чисто војно у њему биће само средство за обрачунае и затезања унутрашњих противрјечности и раскидања унутрашњих веза, јако затегнутих.

У грозничавој ситуацији која је била у међуратноме периоду, особито тридесетих година, у стању унутрашњег врења и тешких унутрашњих неспоразума, противрјечности и судара – рат као рат, кад се догодио, био је само грубо средство непријатних обрачуна, затрованих сумњом и мржњом. Морално неодговорни човјек почео је још израније са злоупотребом великих резултата природних наука, нарочито техничкога и хемијскога њиховог огранка. Тај од религије „еманциповани“ човјек, очигледно је постао слободан и од своје савјести, редукујући је само на свијест, центрирану на себе као биолошки егземплар вишега реда. Он је постао тешки идолопоклоник – не помало груби поклоник дводимензионалним сликама или тродимензионалним статуама, него префињени поклоник нематеријалним идејама које је човјечанство трансцендирало а нови реформатори свели у систем догми. Да се оствари и спроведе у живот та догматика и све њене догме, човјек није био обавезан ни на какву етику, осим природне, оличене у грађанској, а она је својена на елементарну коректност; па и ту није било баш много широке објективности, него је било морално и праведно оно што је требало групи, односно партији која тим руководи с циљем да се домогне власти. Значи, све је било строго подређено власти, владању над људима. Сваки субјект који није дијелио то мишљење није сматран за иномислећега, него за класног непријатеља према коме је кључала – а некад се и преливала – отворена мржња. Очигледно, идол класе је заслијепио своје поклонике.

Ово значи да је у односу пријатељ – непријатељ човјек једноставно нестао, ишчекао, или је редукован на један од ова два вида. Та плитка антропологија није давала простора љубави, него само субјективном рачунском расположењу, и мржњи као полазишту обрачуна са непријатељем. Дакле, пријатељ – непријатељ, то је чисто дуалистичко-антагонистички однос у коме савршено одсуствује човјек као природни субјект натприроднога поријекла: субјект морала, субјект стваралаштва, субјект мисли и говора, висинско-дубинских односа а не само искључивости и нетрпљења; ово двоје посљедње су, у ствари, дефинисане димензије изражава тих односа.

Човјек 19. и 20. вијека је изнутра обескоријењен и лишен метафизичкога коријена; он је, даље, изнутра – умно, психички, етички... раздробљен и иситњен и њему, таквоме, врло је лако да од партитивних или дионих програма, предимензионирањем, направи велики систем, али исфорсиран и вјештачки предимензиониран; у питању је типично партијски или страначки менталитет – хоће ли бити у питању партија деснога или лијевога крила – овога момента је свеједно. Битно је да реалне цјелине и њене атмосфере – нема, нема је бар код огромне већине. Умјесто једнога Бога имамо читав пантеон, односно различите пантеоне разних божанстава, тј. лажних богова: они лажни а људи око њих издијељени, крвно и душевно завађени и сатиру се биолошки: уништава човјек конкретна човјека ради празне идеје којој је олако максимално поклонио своје повјерење, не видећи да је ту жртва конкретан човјек. У самој ствари, кад су та двојица завађених људи изгубила реалност односа са небеским оцем и његовим синовством, онда – јасно је – ишчезло је и њихово међусобно братство по Богу. Постоји приземљено и интересима подређено братство по одређеној припадности – типично партијској (*pars, partis* = дио, одломак), а оно не зна – нити може да зна – за други однос према иномислију него инатно-искључиви обрачун.

Уситњавање личности појединца неминовно је водило уситњавању друштва. Издробљена је велика заједница, а тешко је разорена и основна ћелија друштва – породица. Вирус власти и поклоништво идеји, односно вјера у идеологију, изазива напрслине и расјелине, раскиде и ломове, и читаве поноре унутар породице. Зато није ријетка појава да се чланови једне породице цијепају у двоје или троје: десно и лијево крило и, евентуално, традиционална утемељеност која тежи да остане вјерна старој подлози; ова трећа могућност често се јавља и као празна од садржаја: једноставно одређени члан породице, или њих двоје, троје, није довољно пристао уз старе позиције – али два рукавца на која се цијепа породично јединство њему се не свиђају и, једноставно, не прихвата ни један ни други, него остаје на пола пута. У овом случају тај медијални чинилац остаје на равни деснога и лијевог крила, али неопређијелен и као неодлучни путник на раскрсници. Њему врло мучно пада ситуација, односно стање његове породице, а он је немоћан да ма што

предузме. Будући такав, он се налази у стању које је равно стању непрелазне глаголске радње.

Духовно пољуљан и ишчашен из коријена духовности човјек европскога грађанског друштва из предвремена Другога свјетског рата, неминувано је, постаје површан у свему. У површности је испуњен набојима горчине и чемера па једноставно – нити зна, нити хоће да зна, за некога изнад себе, за неку вишу вриједност према којој би ускладио своје понашање, и био јој одговоран; он је унезвјерен и нервозан, нетрпељив и несталан, али на лошу трагу и још горем путу – и упоран и постојан. Очигледно, солидаран је са Сатаном који је секундаран и разарач, а десолитаран је са Богом који је примаран, и који је творац и спаситељ свијета. За човјека искрено религиозна увјерења овдје није – нити може да буде – само чисто метафизичка вриједност, него само лична вриједност коју не досежу принципи ни најдубље метафизике, то је лични Бог – нестворени творац, свјетлост и „отац [свих] свјетлости“. Он је извор и гарант хришћанскога теомномно утемељеног морала по коме је личност највиша вриједност. Европски свијет је кроз посљедња два до три вијека, нарочито последије Француске револуције, изграђивао свој грађански морал – приземан и прагматичан, сведен на бонтон; а у предвечерју Другога свјетског рата, и тај морал – иако плитак и површан – доживљава своју кризу: многи су га вербално имали на уснама а интимним увјерењем су стајали далеко од њега. Овакве људе и овакав њихов став можемо подвести под ријеч самога Господа коју је записао пророк Исаија: „Што се овај народ приближује устима својима и уснама својим поштује ме, а срце им далеко стоји од мене, и страх којим ме се боје заповијест је људска којој су научени“ (Књига пророка Исаије 29, 13). Ове ријечи наводи Господ Исус Христос и записују их двојица јеванђелиста (Матеј 15, 8. и Марко 7, 6).

Говорећи о овоме довољно је да се сјетимо њемачких агресора у Другоме свјетском рату и њихове паролe–водиље *Gott mit uns* (= Бог је с нама). Очигледно, имамо пред собом хришћане недостојне хришћанства.³

Осврћући се на духовне, односно душевне токове који су текли кроз крвоток нашега националног бића и испуњавали атмосферу у којој се живјело у вријеме Другога свјетског рата – данас, педесет година последије његова завршетка, не можемо да се отмемо одговорности, нити да се оглушимо о позив да о томе расудимо критички и надсубјективно, а то значи – само субјектно, а не субјективно, према термилошкоме диференцирању Емануела Канта. Пола вијека довољна је дистанца за хладно и мудро расуђивање и просуђивање – не пресуђивање, јер пресуда не припада људима, него Богу. Зато није никаква недоумица став класичне историографије, односно њене методологије, да се тек пе-

³ О таквима говори Николай А. Бердяев, *О достоинстве христианства и недостоинстве христиан*, Парис–Варшава 1928.

десет или више година послије догађаја о њима хладно и објективно говори. Потребно је да прође генерација која је била творац идеја и ватрени носилац акција.

Илуструјући претходно излагање испричаћу овдје о једној чињеници. То данас звучи доста анегдотски, али – то је било аутентично.

Наиме, пошто се вратио из заробљеништва, патријарх српски Гаврило је првих мјесец-два или нешто више, кад би се налазио у Београду, скоро свакодневно примао посјете увече, између 17 и 19 часова. Долазили су и износили своје утиске, мишљења, проблеме, недоумице, колебања... бројни грађани разних профила, нивоа, образовања... Једне вечери – ово ми је причао очевидац и ушеслушац, недавно преминули проф. др Благога Гардашевић – била је група од десетак веома угледних Београђана из предратнога јавнога и политичког живота. Ближио се 19. час, кад истиче вријеме разговору. Гости устају и поздрављају се са домаћином, патријархом. Један од њих ће рећи: „Побогу, Ваша Светости, шта Вам би да сад дођете у ово зло; зашто не сачекате мало па да се вратите тријумфално, док нас не помогну мало више савезници и комунизам коначно оде, иначе је ту за привремено?“ На то ће патријарх: „Сад сам овдје најпотребнији; ово је моје мјесто и моја дужност по Уставу наше Цркве. А што се тиче пролажења комунизма, од тога нема ништа док не прође период од најмање педесет година – практично док не прође нараштај чије је он дјело – генерација његових, дакле, актера. У Лондону сам, рече, разговарао с више надлежних личности из Горњег и Доњег дома Енглескога парламента које (личности) имају широке политичке хоризонте и врло су надлежне у питањима из свјетске политике, и видио сам по њима да од тога нема ништа. Значи, историја се понавља: Мојсије је извео Јевреје из Египта, али их није увео у Обећану земљу – у њу ни он сам није ушао, него их је довео до близу њених граница, и ту је – гледајући је само – умро. Требало је да лутајући по пустињи четрдесет година изумре једно покољење – оно које се дигло и пошло из Египта“.

Послије овога наста тајац; и гости – један за другим, почеше да излазе. Силазећи низ степенице, у муку и ћутњи, онај који је поставио ово питање – примијетиће: „Стари се већ губи; не зна што прича; избледео му је увид у ситуацију и кретања“.

У ствари, Стари, тј. Његова Светост Патријарх, извјесно је, знао је добро што говори, али питалац није имао ни реалне и јасне појмове док је овакво питање поставио онако олако.

Сад, кад је прошло тих педесет година које добро асоцирају на Мојсијево лутање кроз пустињу са цијелим својим народом,⁴ бацићемо ретроспективан поглед на педесет година нашега лутања или хода у мјесту у пустоши једне идеологије која нам је тада наметнута коначно, и многи

⁴ У питању је друга књига из Мојсијева петокњижја која се зове *Излазак*.

је прихватили – истина, не сви из истих мотива – и исповиједали је, ко мање ко више искрено. Тој половини стољећа претходи непосредно четири ратне године, а њима извјестан број међуратних година, особито тридесете; оне представљају непосредан идејни увод у рат. Очигледно је, етноцјелина се добрим дијелом одваја од токова своје традиције, вјековима дугих и старих, иако непреливљених, и потпуно се цијепа и доживљава сву трагедију шизме. Њене десне и лијеве снаге – гране – ишчашују се из свога природног стабла, и то више лијеве које се и одваљују од њега, па већина њихових припадника неће ни да чује за етнос и традицију: етнос је за њих примитива и дубока заосталост, а традиција назадност и регресија; они су, једноставно, интернационалисти и напредни људи – прогресивци; то су идеје њихова програма.

Као што крајем 18. и првих деценија 19. вијека у земљама Аустрије и Угарске, српско друштво које се полако обликује као грађанско према европским узорима, почиње да се одваја од традиције српства и православља, ношено идејама братства и једнакости, напредности и културе и сличним мотивима – тако се сад лијева оријентација нашега народа нашла пред понуђеним искушењем коме није одољела, него га је некритички прихватила. Тада су биле малобројне, али временом постају све бројније, жртве вјерске, националне, културне, моралне... апостазије. Није цијело лијево крило – ношено идејом слободе и одбрамбеног рата – било из себе мотивисано прогресом интернационалног типа, али је цијело крило, вољно или невољно, пошло за предводницима. Неодлучни колебљивци су посебно били у тешкоме стању, нарочито унутрашњем: нашли су се на раскрсници на којој се није могло задржати нити се могло на њој дуже остати. У бићу тих људи почињу да пуцају нове провалије од унутрашњих противрјечности: њих најљепше оличава Никола Бурсаћ – Ћопићев легендарни Николетина Бурсаћ који није само књижевни, него реални и оригинални лик; а његова унутрашња колебања нијесу само психолошка одвагивања и мјерења, него психоаналитички феномен. Многима таквим касније ће бити потребна макар разговорна сарадња са психологом, социологом, са психотерапеутом кад већ неће, будући атеизирани, да дођу у цркву и да се Цркви и Богу, пред свештеником као свједоком исповиједи, што значи да искажу и тиме избаце комплекс знања које је типично страно тијело у унутрашњости њихова бића. Почев од малог црва сумње па до растућег комплекса који се прогресивно разубијао у њима се ствара двојство: једно је реално а сасвим друго жељено; једно је званично а сасвим друго интимно. Није у питању паралела која тече из основа, него накнадни расцјеп, раселина. Некад из страха, некад из неодлучности, некад из могуће користи... тек многи су касније јасно видјели да су се отиснули бродом који их је сигурно одбио од обале на којој су поникли и били егзистенцијално укоријењени, а није их искрцао на обалу којој су потајно жудјели или према којој су бродили као у непрозирну неизвјесност.

Али о детаљима тих завођења и несугласица, накнадних покушаја повратка или хитнога грабљења напријед проговориће „пуним устима“ архивска истраживања, јер се архиви полако отварају и предлажу пажњи научника. И досад је било, посљедњих рецимо двадесетак година, рада у том правцу, али је више – бар широке читалачке популусу – познато оно што је понудила литература од онога што је понудила историјска наука, и код нас и на страни: имам у виду литерарна остварења многих наших књижевника који на грађи те врсте граде своје књижевне визије и вајају ликове; у свјетској литератури у овој жанру, типично мемоарском, избио је у први план Александар Солжењин, чији су романи, пуни аутентичне грађе и свједочења животом – прави говор архива, разумије се, уз књижевно глечање ауторово. Код овога питања на нашој страни, у сфери науке, имам у виду недавно публиковану књигу Радмиле Радић *Вером иројинив вере* (Београд, 1995). Са страница ове књиге је до очигледности јасно да се и после рата, нарочито првих деценија, живјело жаром и ревношћу вјере, али – идеолошке а не религијске, која је постала окосница укупнога живота на плану нове државе.

А сад, кад су попуцали обручи те велике дрвене посуде и она се разобручила па се њене дуге расточиле и расуле, из ње као догматске посуде идеолошкога садржаја „исцурио је“ и ушироко се разлио њен идеолошко-догматски садржај, можемо да се наднесемо над њу и да се запањимо од чуда како је један нараштај, устајући против вјековима провјерене вјере и њених вриједности, прихватио идеолошку вјеру која је сама себе дискредитовала после само пола вијека. А морала се дискредитовати, јер није имала надљудскога ауторитета који би јој био гарант. Многи од њених вјерника су је надживјели. Њима та чињеница данас тешко пада, многим; други су у недоумици са тим што то би – док трећи, превазилазећи окоштали догматизам догматизоване, а иначе недогматске садржине, постављају свом ширином питање преиспитивања, интроспекције, преумљења (*μετανοία*) и исповијести (исповѣсть). Ово значи да се у њима проломиле нешто унутра и испољава се њиховим поступцима и исказује њиховим ријечима. У питању је – свакако не код свих – она појава која се у психологији личности зове конверзија или преокрет изнутра, и то комплетне личности; ово се испољава у свим димензијама личности. Код многих је у питању помодност, инерција или чисто трабанство.

Посебно је тешко интимно унутрашње стање оних људи који су почетком или током рата били повучени на лијево крило идејама и паролама родољубља и слободе – жртвовања за свој народ. Они су устали против завојевача. Многи су из духовнога, просвјетнога, научнога, здравственога и сл. подручја рада напустили свој позив, десолидаришући се с њим и ирационално а не промишљено и смишљено пригрлили нешто друго што им је доносило корист, углед или неке ситније погодности у новој политичкој ситуацији, десолидаришући се тако са својим позивом; а онај ко је изабрао свој ранији позив интимно и вршио га одушељено

па га сад замијенио – а идентификовао се с њима и прије и после – очигледно је да се десолидарисао и са самим собом. Они су – ту адијаfore, тј. двојбе, нема – учинили у извјесноме тренутку корак који их је одвојио од позива и повео прагматици, а онда их све даље водио у том правцу и удаљавао од њихова позива који је све више постајао некадашњи, давнашњи, бивши – тако да су се многи њега касније стидјели и намјерно га потискивали у подсвијест, и још дубље – у незнан. Овакви њихови подвизи свакако да нијесу били саобразни позиву а доводили су у озбиљно питање и квалитет њихова морала и вриједност њихове људскости. Очигледно, аксиолошко је игнорисано, а то је за једну етику катастрофално.

Истини за вољу треба рећи да ми данас морамо бити и поштени и храбри и психички и етички снажни па признати да јаснога и отвореног представљања идеолошке оријентације широке популусу није било: традиција српства и православља се формално држала у јединицама НОБ-а.⁵ Ни прве неколике године по завршетку рата нијесу представљале радикалан раскид са традиционалним вриједностима. Тек ће после тога да дође вријеме радикалне и досљедне политизације и идеологизације; то је претпостављало дискредитовање и одбацивање религије, јер – ово је сад оно у шта треба да се вјерује, прокламовано је пошто је власт утврђена.

Такав, из најдубљих основа биће разбијени човјек, кад је прекорачио колебање и искрено се, са религиозним жаром, предао „новој религији“, почео је за њу да ревнује са религиозним маром и жаром. Раскинувши са скрупулама хришћанскога теономног морала – он је постао недухован; то више није био духовни човјек (ἄνθρωπος πνευματικός), него само душевни човјек (ἄνθρωπος ψυχικός), по разлици у номинацији коју уводи ап. Павле, а тој номинацији претходи квалитетна и димензионална разлика. Искључив и површан, нетрпељив у односу на друго мишљење и невезан дубљима моралним обзирима – он предано ратује за своју идеју, сматрајући све друго за јерес. Неодговорно активира оруђа и оружја разорнога дејства, од чијега се јакога потреса више не растреса, него разбија у парампарчад човјек – актер историјских догађаја. Имамо отворен парадокс: тешком злоупотребом технике и хемије иде се ка хуманизму и усрећењу човјечанства. Сложена ситуација ситни и разара човјека усложњавајући његов плитки и сиромашни живот: он доноси своје плодове, супротне од правих и далеке од жељених. Док смо у ранијима ратовима, укључујући и Први свјетски, имали инвалиде само у физичкоме смислу – у Другој свјетској рату, а поготово у поратним катаклизмама друштва и скретањима политичкога курса што су многи горко искусили,

⁵ Имам у виду веома документовану студију Владимира Дедијера: Историјска грађа из народноослободилачке борбе о просветитељској улози Светога Саве, у књизи *Сава Немањин – Свети Сава, историја и предање*, Београд 1979, 467–490.

и до дна искапили чашу горчине, имамо инвалиде на унутрашњем плану: менталне, нервне, душевне, духовне...

У ратним и поратним операцијама била се двојака битка – унутрашња, која је била суптилна и много тежа, и спољашња која је била тешка али отворена. Управо то, то стално максимално напрегнуто стање пажње, страх од диверзије, провале, шпијунаже, подвале... то је оно што је истрошило човјека, и он постао порозан и дестабилизован. Само отуд гледан, виђен и схваћен може да се објасни многи његов поступак, али остаје суштински необјашњено – и необјашњиво – грлато рекламно говорење о хуманости код толиких примјера несагласних са хуманошћу. А нијесу у питању само појединачни примјери каквих је било вазда, или егзекутори – него једна концепција која иде плански, али – из мозга и идеје – идеологије, а не из духа и менталитета духовно и благодатно преображеног. За физичкога инвалида се некако може наћи техничка помоћ, протеза; али шта понудити инвалиду унутрашњих димензија? Ово питање представља непробојан зид; ту је мук.

Овдје је немогуће а не споменути примјере мутне патологије, веома честе, у живљавању над жртвама. У питању је често био тако избезумљени однос према човјеку као да није човјек. То је страшно. Док су људи били везани традиционалном духовношћу, човјечност се у њој коријенила и њом хранила; а сад, кад је човјек лишио себе тога извора вриједности и морала, човјек не види у човјеку човјека, него га редуцира само на – непријатеља. Такав однос могао је да потекне само из духовне пличине и пустоши. Чињеница да касније и многи мучитељи доживе прогон од стране своје сопствене савјести упућује на јасан закључак да се савјест, иако је дијелом његова, не мири са таквим поступцима; у питању су нечовјечна масакрирања и безумна измишљања метода мучења, а не регуларни процес до пресуде, и убиство ватреним оружјем. Унаказивање до препознавања, мрцварење ударцима тојагом, маљем и другима сличним средствима хладнога оружја, бацање полумртвих и живих заједно са мртвима у јаме да нељудски скапавају од муке, глади, жеђи... очигледни су плодови једне антидуховности и антиморалности која вјерно илуструје дискредитовану човјечност. У питању је обезљуђеност као потпуна антитеза, односно негација хуманости.

Прошао је и завршио се Други свјетски рат, и стишала се љута бура поратних курсева нове вјере, идеологије; прошли су њени сабори, односно конгреси и утврђено је њено учење. И тек што је било вријеме да се уплови у тихо пристаниште и настави мирно и објективно преиспитивање онога што је било, попут исповијести, који је процес већ био почео – а Други свјетски рат се, очигледно, незавршен, наставио скоро педесет година касније: садашњи грађански рат са елементима вјерскога и националног, са још јачом и разорнијом ратном техником и неодговорнијим понашањем многих иницијатора са стране и учесника са фронта и из унутрашњости – као да се наставља са неупоредиво већом жестином. То је практично нова пројава исте мржње која је била при-

времено утуљена и запретана, и ново пројектовање обезбљује човјека – човјека који се духовно храни педесет година празним сурогатима лажне религије, религије која не религира. Док у идеологији имамо искључиво дух овога свијета, у религији хришћанској, поред духа човјекова, имамо, као примаран, дух који није од овога свијета.

Очигледно, послје Другога свјетског рата није дошло до дубинскога исцјељења нашега етнобића, него само до површинскога зацјељења; ни човјек појединац није друкчије прездравио болесно стање рата. А како да дође до исцјељења без исповијести? То би било као кад бисмо очекивали оздрављење без тачне дијагнозе и одговарајуће терапије. То је, нема сумње, услов духовнога преображаја. Њему и свему што му претходи – претходи свијест о нездравоме стању бића и о одсуству духа и духовности, па тек дође дијагноза и даљи сходни поступак. Покушај површнога површинског поступка, ма како био добронамјеран, не одмиче далеко: он се стрмоглављује у своју сопствену провалију и тиме све више угрувава.

Горњи текст није заобљена студија, нити расправа која утврђује ово или оно, него – екскурз који, попут скице, набацује проблеме за размишљање, упућује на преиспитивање и указује на потребу тражења излаза из даљег ношења собом згуснутих комплекса. Њих треба разријешити и направити простор у себи истинској духовности. Ово је неопходно и појединцу и заједници. Неколико наглашених особина, извучених из дубљега увида у стварност и ситуације Другога свјетског рата, довољно карактеришу овај рат као специфичан – по превршеном злу специфичан у односу на класичне ратове. Очигледно, инструментализација науке и технике, подређење народа и његових тековина политици, односно власти, и рационално смишљена идеологија којој се наивно клањају широке масе простога и добронамјерног свијета – то је атмосфера и клима духовности али духовности овога свијета. У томе контексту, ма колико он био велик или мали, нити има мјеста нити потребе за духовност која није од овога свијета него се у њега само улива, ради оплемењивања и преображаја. У разликовању духова – ономе о чему често говори ап. Павле – први је корак разликовати дух и духовност овога свијета, пантеистичко-паганску, од духа Божјега, благодатно-преображавајућег.

DIMITRIJE M. KALEZIĆ

SPIRITUAL CRISIS AS THE CAUSE OF WORLD WAR TWO AND ITS CONSEQUENCES

Summary

This work outlines problems arising in the course of World War II, related to cracks in the human spirit; problems which must be addressed, patiently and assiduously, until old wounds are healed, and the moral and material desolation, still existent after fifty years of searching for ways to untie the knots, is ended. Only by settling these problems will the way be cleared for true spirituality, essential to both the individual and the community. The events of war, in which rationally conceived ideas attracted the following of benevolent and gullible masses, created an atmosphere conducive to a spirituality which was not of this world. Therefore, the solution of spiritual crises calls for a transformation in the perception of differences in the sphere of the spirit and the spiritual on a pantheistic/pagan level.

